

Καταγώγια, νοσοκομεία και ξενώνες

Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο

Χριστίνα Γ. Αγγελίδη

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Η περίθαλψη των ασθενών και η ανακούφιση των αναξιοπαθούντων είναι έμπρακτες εκδηλώσεις της αγάπης προς τον πλησίον, που ανοίγουν το δρόμο προς τον μεταθανάτιο κόσμο των δικαίων. Η χριστιανική αυτή αντίληψη για τη φιλανθρωπία στηρίζεται στην *Επί του Όρους Ομιλία* και στη διδασκαλία των Πατέρων που ισχυροποίησε το θρησκευτικό υπόβαθρο και δραστηριοποίησε την κοινωνική αλληλεγγύη. Οι πατερικές επιταγές απευθύνονταν σε όλο το χριστεπώνυμο πλήρωμα της Εκκλησίας, είχαν όμως έναν κύριο αποδέκτη, τους ευπόρους, την παλαιά ρωμαϊκή αριστοκρατία, οι οποίοι προικοδότησαν τα ιδρύματα με την περιουσία τους και ανέθεσαν τη διαχείρισή τους στις μονές και τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές.

Η συμβολή των αυτοκρατόρων και των μελών των οικογενειών τους στο δίκτυο κοινωνικής αλληλεγγύης υπήρξε κεντρική. Η ρητορική προσάρμοσε την εικόνα του ιδεώδους ηγεμόνα στις επιταγές της νέας θρησκείας και προσέδωσε στην αυτοκρατορική αρετή της φιλανθρωπίας εκχριστιανισμένο περιεχόμενο. Αυτοκρατορικές χορηγίες,

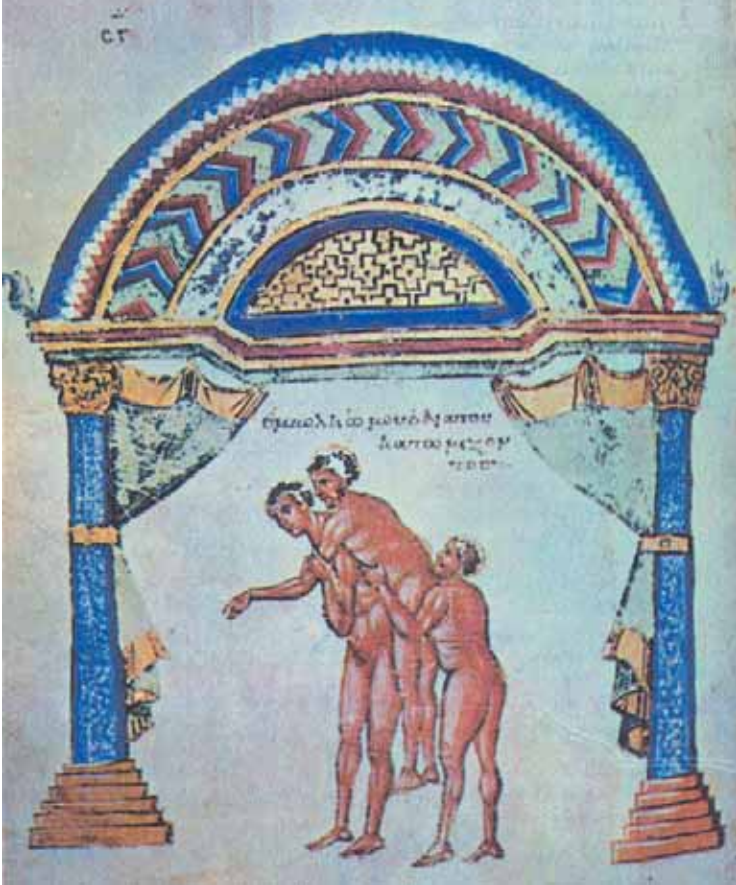
ήδη από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, κατευθύνονταν προς κάθε είδους ιδρύματα και υπογράμμιζαν τη νέα αντίληψη για την πολιτειακή έκφραση της φιλανθρωπίας. Μαζί με την ταπεινοφροσύνη που έμπρακτα επιδείκνυαν τα γυναικεία μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας με την προσωπική εμπλοκή τους στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στις οργανωμένες μονάδες κοινωνικής πρόνοιας, η αυτοκρατορική φιλανθρωπία σφράγισε με το κύρος της τη ροή των χορηγιών στα ιδρύματα που επέβλεπε η Εκκλησία.

Η χριστιανική φιλανθρωπία αντλούσε τα πρότυπά της από την παλαιότερη παράδοση του ιουδαϊκού κοινοτισμού, των όψιμων ελληνικών κέντρων νοσηλείας και των ρωμαϊκών στρατιωτικών κέντρων θεραπείας. Η καινοτομία εντοπίζεται στη διεύρυνση της κοινωνικής βάσης προς την οποία κατευθύνεται και στην κατηγοριοποίηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια: την ηλικία (βρεφοκομεία, ορφανοτροφεία, γηροκομεία), την οικονομική κατάσταση (πτωχοκομεία), τη μη εντοπιότητα (ξενώνες), τη φυσική κατάσταση (νοσοκομεία και καταγώγια). Θεωρητικά, πρόκειται για μονάδες που είχαν σχεδιασθεί ώστε να παρέχουν κατάλυμα, τροφή, ένδυση και περίθαλψη σε διαφορετικές κατηγορίες πληθυσμού. Σε σχέση με την ασθένεια, ωστόσο, πτωχοκομεία και λεπροκομεία λειτουργούσαν ως άσυλα για τη μακρόχρονη διαβίωση ασθενών ανιάτων ή με διαμαρτίες στη φυσική διάπλαση. Βραχύχρονη νοσηλεία παρέχόταν σε άλλου τύπου ιδρύματα, που αναφέρονται με ποικιλία ονομάτων.

Σε επιστολή του επισκόπου Καισαρείας Βασιλείου προς τον πολιτικό διοικητή της Καππαδοκίας, η οποία χρονολογείται στη δεκαετία του 370, εντοπίζεται μια από τις παλαιότερες μαρτυρίες για την ίδρυση και την επίβλεψη φιλανθρωπικών καταστημάτων από τις επισκοπές. Στην επιστολή του, ο Βασίλειος διαμαρτύρεται για τις αιτιάσεις του διοικητή σχετικά με τη λειτουργία των

1. Έξι σπουδαίοι γιατροί της αρχαιότητας (Διοσκουρίδης, Νίκανδρος, Ρούφος, Ανδρέας, Απολλώνιος και Κρατεύας) εικονίζονται σε κοινή παράσταση του βιενναίου κώδικα του 6ου αιώνα, που διασώζει το έργο του Διοσκουρίδη *Περί ύλης ιατρικής*.

2. Στη «Χειρουργική συλλογή», που επιμελήθηκε τον 10ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη ο γιατρός Νικήτας, περιλαμβάνεται το έργο του Απολλωνίου Κιπείως «Περί άρθρων». Στην παράσταση εικονίζεται η ανάταξη εξαρθρωμένου ώμου από τον γιατρό και τον βοηθό του.

ιδρυμάτων προς τα οποία ο επίσκοπος διοχέτευε σημαντικό μέρος από τις προσόδους της επισκοπής. Ο Βασίλειος επισημαίνει ότι τα «καταγώγια» που είχε συστήσει παρείχαν ζώα και οδηγούς στους ταξιδιώτες για να συνεχίσουν το ταξίδι τους και κατάλυμα και θεραπεία σε εκείνους που είχαν αρρωστήσει από τις κακουχίες της μετακίνησης. Στο κείμενο, ο Βασίλειος σημειώνει ότι είχε προνοήσει να στελεχωσει τα «καταγώγια» με γιατρούς, νοσοκόμους και άλλο βοηθητικό προσωπικό.

Με την έννοια του πανδοχείου ή του περιστασιακού καταλύματος ο όρος «καταγώγιον» απαντά σταθερά στις βυζαντινές πηγές. Ωστόσο, σε σχέση με τα νοσηλευτικά ιδρύματα ο όρος επιβιώνει σε μια μόνο περίπτωση: το «καταγώγιον της Αγίας Αναστασίας» στην Κωνσταντινούπολη, το μοναδικό ψυχιατρικό ίδρυμα που αναφέρεται στις μεσοβυζαντινές πηγές. Σημειώνω παρενθετικά ότι οι διαθέσιμες πληροφορίες για την ψυχική νόσο στο Βυζάντιο είναι ελάχιστες και συγκεκριμένες. Ο μεγαλύτερος όγκος τους προέρχεται από τα αγιολογικά κείμενα, οι συγγραφείς των οποίων φροντίζουν να αποδίδουν τα συμπτώματα της ψυχασθένειας σε δαιμονικές ή μαγικές δυνάμεις και αναθέτουν τη θεραπεία των αρρώστων σε θαυματουργούς αγίους.

Συναφέστερο με τη νοσηλεία είναι, βέβαια, το «νοσοκομείον», όρος που χρησιμοποιείται στα μοναστηριακά τυπικά για να περιγραφούν χώροι αποκλειστικά προορισμένοι για την ανάρρωση των μοναχών. Ήδη στην πρώιμη εποχή, πάντως, ο όρος «νοσοκομείον» χαρακτηρίζει και ιδρύματα περίθαλψης ανεξάρτητα από τις μονές.

Στη βιογραφία του Ιωάννη Χρυσοστόμου που συνέταξε ο Παλλάδιος τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αιώνα, μνημονεύονται μεταξύ άλλων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, τα οποία είχε οργανώσει ο πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη, τα «νοσοκομεία». Η δραστηριότητα του Χρυσοστόμου εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλέγμα μεταρρυθμίσεων, που απέβλεπαν στην ισχυροποίηση του πατριαρχικού θεσμού όχι μόνο στο επίπεδο των δογματικών ζητημάτων, αλλά και ως στρατηγικού κόμβου για την κοινωνική πρόνοια. Στο πλαίσιο αυτό, η ευθύνη για τη φιλανθρωπική μέριμνα, που ως την εποχή εκείνη ήταν διασπαρμένη σε ανεξάρτητες μοναστικές κοινότητες της Κωνσταντινούπολης, συγκεντρώθηκε στο Πατριαρχείο. Στα ελάχιστα στοιχεία που καταγράφει ο Παλλάδιος σχετικά με τη λειτουργία των «νοσοκομείων» καταλέγεται η πληροφορία ότι για τη διεύθυνσή τους ο Χρυσόστομος είχε ορίσει δύο ιερείς και ότι το προσωπικό – γιατροί, μάγειροι και νοσηλευτές – είχε επιλεγεί μεταξύ των μοναχών της πρωτεύουσας.

Σε σχέση με τα χρονολογικά παλαιότερα «καταγώγια» του Βασιλείου, η μαρτυρία του Παλλαδίου υποδηλώνει ένα σημαντικό στάδιο στην εξέλιξη της οργανωμένης περίθαλψης. Τα ιδρύματα του Χρυσοστόμου φαίνεται, πράγματι, ότι είχαν σχεδιασθεί αποκλειστικά ως μονάδες νοσηλείας και, παράλληλα, το οργανόγραμμά τους εισάγει σαφώς την ιεράρχηση του νοσηλευτικού προσωπικού. Δεν είναι γνωστό αν τα «νοσοκομεία» αυτά επιβίωσαν με άλλο όνομα σε μεταγενέστερες εποχές και οπωσδήποτε ο όρος περιέπεσε σε κάποια αχρησία. Τον 12ο αιώνα, μάλιστα, ο Ιωάννης Κίνναμος χρειάζεται να τον ερμηνεύσει, όταν αναφέρεται στις αλοιφές και τα σιρόπια που αποτελούν τη βασική φαρμακευτική αγωγή όσων επιλέγουν να νοσηλευθούν στα «κοινά νοσοκομεία, εκείνα που συνήθως ονομάζονται ξενώνες».

Ο Κίνναμος είναι σαφώς επιφυλακτικός για την ποιότητα των ιατρικών φροντίδων στα κέντρα μαζικής νοσηλείας όπου προσέφευγαν πτωχοί και άποροι, σε αντίθεση προφανώς με την κατ' οίκον θεραπεία που παρέχεται με περισσή επιστημοσύνη από τους καλούς γιατρούς. Η άποψή του είναι διαχρονική, ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ταύτιση του νοσοκομείου με τον ξενώνα, όρος που, πράγματι, χρησιμοποιείται σταθερά με διαφοροποιημένο περιεχόμενο κατά την πάροδο του χρόνου. Αρχικά σχεδιασμένες για να προσφέρουν κατάλυμα στους προσκυνητές, οι υπηρεσίες του ξενώνα εμπλουτίστηκαν αρκετά γρήγορα με την παροχή στοιχειωδών υπηρεσιών υγείας και, από τον 6ο αιώνα και εξής, οι ξενώνες ήταν τα βασικά φιλανθρωπικά ιδρύματα με προορισμό τη νοσηλεία των εντοπίων και των μη εντοπίων. Προσκυνητές και έμποροι φιλοξενούνται μόνο περιστασιακά, καθώς η καθαυτή λειτουργία του οργανωμένου καταλύματος για ξένους ανατίθεται στα «ξενοδοχεία».

Μια κάποια σύγχυση ανάμεσα στους δύο αυτούς τύπους ιδρυμάτων οφείλεται αφενός στη λεξιλογική τους συγγένεια και αφετέρου στο γεγονός ότι και τα δύο τίθενται υπό τη διοίκηση των «ξενοδόχων». Δεν γνωρίζουμε αν οι δύο ιερείς, τους οποί-

3. Η ιατρική δραστηριότητα του πρωτοσπαθάρη Θεοφίλου τοποθετείται κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-642). Μεταξύ των έργων του καταλέγεται η πραγματεία «Περί ούρων». Στη μικρογραφία, που προέρχεται από χειρόγραφο του 15ου αιώνα, εικονίζεται ο ίδιος και ο βοηθός του ενώ εξετάζουν ουροσκοπικό φιαλίδιο.

ους ο Ιωάννης Χρυσόστομος είχε θέσει επικεφαλής των νοσοκομείων, ήταν «αρχίατροι» ή «ξενοδόχοι», δηλαδή επιφορτισμένοι με τη διοίκηση, είναι όμως εύλογο να υποθέσουμε ότι προέρχονταν από το κλίμα του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης. Ξενοδόχος είχε υπάρξει και ο Μηνάς πριν από την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο το 536, και υψηλό πατριαρχικό αξίωμα έφερε στον προχωρημένο 7ο αιώνα ο ξενοδόχος των Χριστοδότης. Στους ξενώνες της Κωνσταντινούπολης, τουλάχιστον, το Πατριαρχείο φαίνεται ότι ασκούσε πλήρη εποπτεία μέσω των ξενοδόχων. Παράλληλα, όμως, τον 9ο αιώνα οι ξενοδόχοι έφεραν τιμητικά αυλικά αξιώματα και υπάγονταν στον «χαρτουλάριο του σακελλίου», υψηλόβαθμο αξιωματούχο των οικονομικών του δημοσίου, από τον οποίο εισέπρατταν και τη, συμβολική έστω, ετήσια αμοιβή τους. Τα μεγαλύτερα νοσηλευτικά ιδρύματα της Κωνσταντινούπολης εξαιρέθηκαν από τον κανόνα και υπήχθησαν στον «μέγα κουράτορα», αξιωματούχο της αυλής επιφορτισμένο με τη διαχείριση της προσωπικής περιουσίας του εκάστοτε αυτοκράτορα.

Από την εποχή των μεγάλων ιδιωτικών δωρεών στα μοναστήρια της Παλαιστίνης, στα επισκοπικά καταγώγια του Βασιλείου Καισαρείας, τα πατριαρχικά νοσοκομεία του Ιωάννη Χρυσόστομου και τους αυτοκρατορικούς ξενώνες, διαπιστώνεται μια συνεχής αναδιαμόρφωση των όρων που υποστήριξαν την παροχή νοσηλείας στους αναξιοπαθούντες. Η αρχική παραχώρηση στην Εκκλησία κάθε ευθύνης για τη λειτουργία και τη διαχείριση των νοσηλευτικών ιδρυμάτων υποκαθίσταται σταδιακά από την πλήρη απορρόφηση των ξενώνων από το συγκεντρωτικό βυζαντινό κράτος. Η μόνη εξαίρεση αφορά μικρό αριθμό ξενώνων που εποπτεύονται από τον ίδιο τον αυτοκράτορα μέσω του ειδικού, προσωπικού του ταμείου.

Την εμπλοκή των παραγόντων που συμμετείχαν ως τον 9ο τουλάχιστον αιώνα στην οργάνωση και τη λειτουργία της νοσηλείας στην Κωνσταντινούπολη εικονογραφεί καλά το παράδειγμα του ξενώνα του Σαμψών.

Εγκατεστημένος στην περιοχή της Αγίας Σοφίας, ο ξενώνας ιδρύθηκε στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα. Κτήτοράς του υπήρξε, σύμφωνα με τα αγιολογικά και τα ιστοριογραφικά κείμενα ο γιατρός Σαμψών, που θεράπευε τους ασθενείς χωρίς αμοιβή και είχε μετατρέψει το σπίτι του σε ταπεινό νοσηλευτήριο. Ο ιδρυτικός μύθος αναφέρει επιπλέον ότι ο Σαμψών θεράπευσε από ανίατη ασθένεια και τον ίδιο τον Ιουστινιανό, ο οποίος σε ένδειξη ευγνωμοσύνης ανοικοδόμησε το κτίσμα και προικοδότησε πλουσιοπάροχα τον ξενώνα. Από τις άνισες αυτές πληροφορίες συνάγεται, ωστόσο, ένα πολύ γνωστό σχήμα: μια επιτυχημένη ιδιωτική πρωτοβουλία που η επιβίωσή της εξασφαλίζεται με αυτοκρατορικές χορηγίες. Στο ίδιο σχήμα καταλέγονται και άλλοι ξενώνες που είχαν ιδρυθεί την ίδια εποχή, όπως της Αγίας Ειρήνης στο Πέραμα και του Ευβούλου, οι ξενοδόχοι των οποίων, όπως και ο ξενοδόχος του Σαμψών, παρίστανται με τιμητικές θέσεις στις αυτοκρατορικές τελετές. Οι σχέσεις

4. Σε χειρόγραφο του 15ου αιώνα, που διασώζει έργο του «ακτουάριου» (= γιατρού) Νικολάου Μυρεψού, εικονίζεται ο αρχίατρος, ο «σπετσιάλος» και ασθενείς, οι οποίοι πάσχουν από ποικίλα νοσήματα. Ουρολογικά, γαστρεντερολογικά προβλήματα και τραυματισμοί κυριαρχούν τόσο στα θεωρητικά ιατρικά κείμενα όσο και στις μικρογραφίες και υποδεικνύουν τα βασικά αίτια της παθολογίας των Βυζαντινών.

5. Εργαλεία καυτηριασμού για την καταστροφή παθολογικών ιστών από έλκη, συρίγγια, όγκους, δερματοπάθειες, και για την αιμόσταση. Η χρονολόγηση των αντικειμένων αυτών στον 4ο-7ο αιώνα στηρίζεται στα λοιπά ευρήματα του ίδιου ανασκαφικού στρώματος.

του ξενώνα του Σαμψών με το Πατριαρχείο προσωποποιούνται με το διορισμό του εκάστοτε ξενοδόχου και υπογραμμίζονται με την πατριαρχική λειτουργία στη μνήμη του Σαμψών, που σύμφωνα με το λειτουργικό Τυπικό του 10ου αιώνα ετελείτο κάθε χρόνο στον ξενώνα. Ωστόσο, όταν κατά τη Στάση του Νίκα το 532 ο ξενώνας καταστράφηκε από πυρκαϊά, ανοικοδομήθηκε με χορηγία του Ιουστινιανού, ο οποίος παραχώρησε στο ίδρυμα κτηματική περιουσία και ετήσια επιχορήγηση. Οι αλληπάλληλες ζημιές που υπέστη κατά καιρούς το κτίσμα από σεισμούς και πυρκαϊές αποκαταστάθηκαν και πάλι με αυτοκρατορικές χορηγίες και ο ξενώνας λειτούργησε αδιάλειπτα ως τα τέλη του 13ου αιώνα, ίσως μάλιστα ως το 1453.

Δεν γνωρίζουμε αν τον ξενώνα στελέχωναν μοναχοί ή λαϊκοί, επαγγελματίες γιατροί και νοσηλευτές, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε κάποιες αναλογίες με άλλα ιδρύματα που λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη την ίδια εποχή. Από τη Συλλογή θαυμάτων του αγίου Αρτεμίου, που συντάχθηκε στον προχωρημένο 7ο αιώνα, μαθαίνουμε ότι στον ξενώνα των Χριστοδότης υπηρετούσε ιεραρχημένο προσωπικό επαγγελματιών: τους «αρχιάτρους» πλαισίωσαν οι «υπουργοί», δηλαδή το κατώτερο ιατρικό προσωπικό και εκπαιδευμένοι νοσηλευτές. Οι «υπηρέται» βρισκόνταν στην κατώτερη βαθμίδα του ανειδίκευτου προσωπικού.

Η διήγηση για την ίαση του νεαρού διακόνου Στεφάνου από τον άγιο Αρτέμιο, προέρχεται από την ίδια Συλλογή θαυμάτων. Όταν αποδείχθηκε ότι το πρόβλημα της κήλης από την οποία έπασχε ο Στέφανος δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπισθεί με κατ' οίκον θεραπεία, οι γονείς του τον συμβούλευσαν να απευθυνθεί στους χειρουργούς του ξενώνα του Σαμψών. Αρχικά του δόθηκε ένα κρεβάτι έξω από το οφθαλμολογικό τμήμα του νοσοκομείου, όπου επί τρεις ημέρες οι γιατροί προσπάθησαν να τον θεραπεύσουν με καυτηριασμούς, και στη συνέχεια ει-

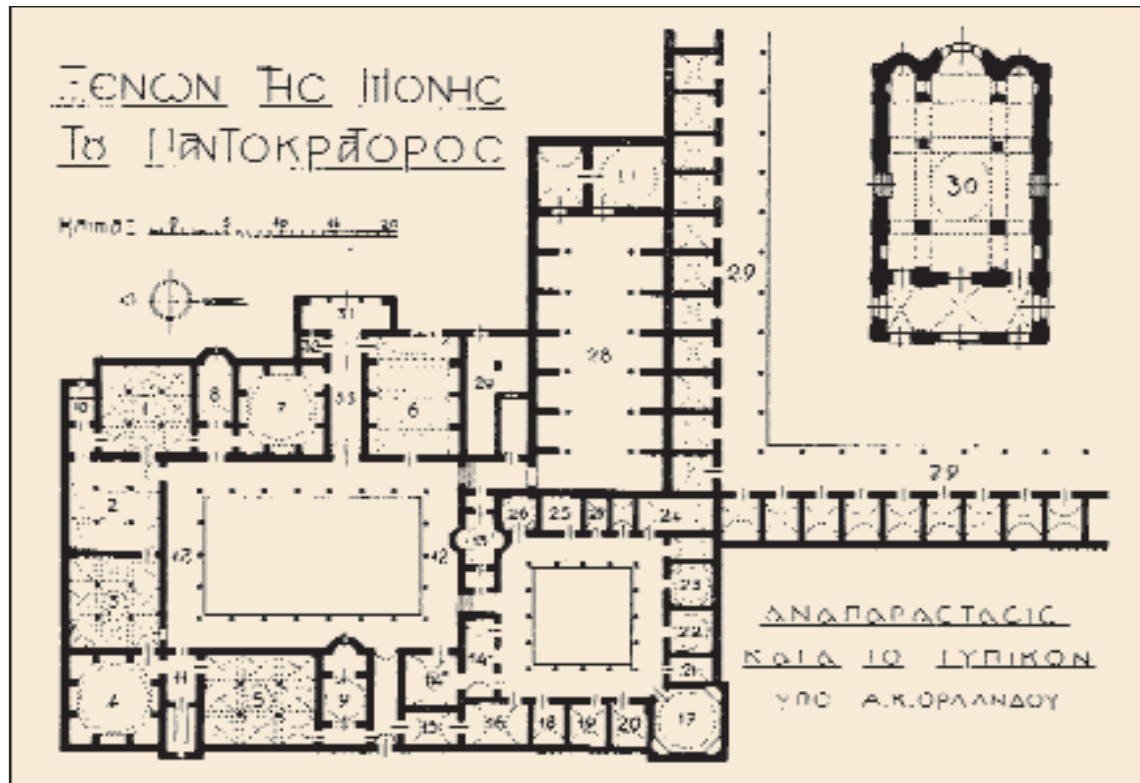

6. Οι «μήλες» χρησιμοποιούνταν σε χειρουργικές επεμβάσεις για την αφαίρεση πολύδων και την εξαγωγή βλημάτων και βελών από το σώμα. Τα εικονιζόμενα εργαλεία χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή εποχή (9ος-12ος αιώνας).

σχήθη στο χειρουργείο. Μετά την επέμβαση, ο Στέφανος παρέμεινε μερικές ημέρες στον ξενώνα για να αναρρώσει έως ότου οι γιατροί τού επέτρεψαν να αναχωρήσει.

Σκοπός της διήγησης είναι, βέβαια, να αποδείξει την αναποτελεσματικότητα της επιστημονικής ιατρικής, καθώς τελικά η ίαση του Στέφανου επιτυγχάνεται με τη βοήθεια του αγίου Αρτεμίου. Ωστόσο, το βραχύ αυτό κείμενο είναι εξαιρετικά χρήσιμο για να ανασυσταθεί η οργάνωση των ιατρικών υπηρεσιών που παρέιχε ο ξενώνας του Σαμψών. Ο Στέφανος εισήχθη στο νοσοκομείο ως έκτακτο περιστατικό, κατά τη διάρκεια μιας σοβαρής κρίσης του ουρολογικού του προβλήματος. Για το λόγο αυτό του παραχωρήθηκε απλώς ένα κρεβάτι «στο διάδρομο», κοντά μάλιστα στο οφθαλμολογικό, πιθανώς επειδή εκεί υπήρχε διαθέσιμος χώρος. Παρά ταύτα, οι γιατροί τον εξέτασαν, παρήγγειλαν μάλιστα και την κατάλληλη για την περίπτωση αγωγή πριν αποφασίσουν ότι μόνον η χειρουργική επέμβαση θα είχε κάποιο αποτέλεσμα. Επιπλέον, η νοσηλεία περιελάμβανε την περίοδο ανάρρωσης. Προς τα τέλη του 7ου αιώνα, επομένως, ο ξενώνας του Σαμ-

7. Η απουσία κάθε ανασκαφικού ευρήματος στον περιβάλλοντα χώρο της μονής του Παντοκράτορα (= Zeyrek Cami) καθιστά την αναπαράσταση της κάτοψης του ξενώνα από τον Α. Ορλάνδο υποθετική. Στηρίζεται, ωστόσο, σε λεπτομερή ανάλυση του Τυπικού της μονής και σε παράλληλα από αρχαιολογικά κατάλοιπα ελλαδικών μονών. Οι θάλαμοι των ασθενών αντιστοιχούν στους αρ. 1-5, τα εξωτερικά ιατρεία φέρουν τον αρ. 6 και το «γραφείο» των γιατρών τον αρ. 7. Οι βοηθητικοί χώροι του ξενώνα (μεταξύ των οποίων το λουτρό) διατάσσονται γύρω από μια δεύτερη αυλή (αρ. 13-26), σε χαμηλότερο επίπεδο εξαιτίας της κλίσης του εδάφους.

ψών ήταν ένα νοσοκομείο οργανωμένο σε τμήματα ανάλογα με τις παθήσεις, με ιατρικό προσωπικό εξειδικευμένο, στην κρίση του οποίου είχε ανατεθεί ο πλήρης κύκλος περίθαλψης και χρόνου νοσηλείας. Ο διαχωρισμός σε θεραπευτικά τμήματα ενισχύει τη λειτουργικότητα και υποβοηθεί την επίτευξη κάποιων στοιχειωδών κανόνων ιατρικής υγιεινής, για τους οποίους μας πληροφορεί ένα άλλο αγιολογικό κείμενο, του τέλους του 10ου αιώνα, που αφορά τον ξενώνα του Ευβούλου. Ένα δευτερεύον πρόσωπο του *Βίου* του Λουκά Στυλίτη, βαριά τραυματισμένο μεταφέρθηκε επειγόντως στο νοσοκομείο. Αμέσως εξετάστηκε από τους γιατρούς που διαπίστωσαν την κρισιμότητα της κατάστασής του. Ο τραυματίας μεταφέρθηκε σε ειδικό χώρο προετοιμασμένο για να δέχεται ασθενείς για τους οποίους δεν υπήρχε ελπίδα ζωής. Όπως συνάγεται από τις σύντομες αυτές διηγήσεις, υπό την εποπτεία του Πατριαρχείου και με αυτοκρατορική χρηματοδότηση οι ξενώνες του Σαμψών και του Ευβούλου παρείχαν υψηλής ποιότητας περίθαλψη. Οι περισσότεροι ασθενείς που κατέφευγαν εκεί ήταν πιθανότατα οι άποροι, για τους οποίους και προορίζονταν αρχικά. Όμως, τις νοσηλευτικές υπηρεσίες τους ζητούσαν και ασθενείς που προέρχονταν από άλλα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα, όπως η οικογένεια του διακόνου της Αγίας Σοφίας ή ο τραυματίας στον ξενώνα του Ευβούλου, για τον οποίο το κείμενο σημειώνει επαγγελματική ενασχόληση.

Τον 12ο αιώνα, το συγκρότημα του Χριστού Παντοκράτορα σηματοδοτεί το επόμενο και τελευταίο στάδιο στην εξέλιξη της νοσηλείας στο Βυζάντιο. Με το Τυπικό, την ιδρυτική

πράξη, ο κτήτορας, αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, ορίζει την ανέγερση ενός συγκροτήματος που περιελάμβανε μονή, οικογενειακό μαιωσάλειο, γηροκομείο, λεπροκομείο και ξενώνα. Το Τυπικό ορίζει ότι οι φιλανθρωπικές μονάδες θα λειτουργούν υπό την εποπτεία συμβουλίου με επικεφαλής τον ηγούμενο της μονής και ότι οι δαπάνες θα καλύπτονται από την απόδοση του αρχικού κληροδοτήματος. Ο Παντοκράτορας αποδεσμεύεται, έτσι, από το Πατριαρχείο και το αυτοκρατορικό ταμείο. Το σχήμα, που επιλέγει ο κτήτωρ και δωρητής, μοιάζει με εκείνο που ίσχυε στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες, πρόκειται, ωστόσο, για ένα σπάνιο δείγμα αυστηρά δομημένου ιδιωτικού ιδρύματος απόλυτα ενταγμένου στην οικονομική πραγματικότητα και την κοινωνική δυναμική του 12ου αιώνα.

Ο Ιωάννης εξηγεί ότι η ίδρυση της μονής είναι αντίδωρο στη θεία εύνοια, την οποία είχε δεχθεί κατά τον επιτυχή χειρισμό ζητημάτων εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής και ότι η φιλοξενία των γερόντων, η περίθαλψη των λεπρών και η νοσηλεία των ασθενών στα παραρτήματά της αποβλέπουν στην άφεση των αμαρτημάτων του, μια ευθεία υπόμνηση της *Επί του Όρους Ομιλίας* και των πατερικών ερμηνειών της. Το Τυπικό καθορίζει με λεπτομέρειες τον αριθμό των κληρικών και των μοναχών που υπηρετούσαν τις αυξημένες λατρευτικές ανάγκες της μονής και τη λειτουργία των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.

Η εκτενής περιγραφή της οργάνωσης του ξενώνα καθιστά το Τυπικό του Παντοκράτορα το σημαντικότερο, συγκεκριμένο τεκμήριο για τη λειτουργία του βυζαντινού νοσοκομείου. Η όλη σύλληψη στηρίζεται, πράγματι, σε παλαιότε-

ρα πρότυπα. Εξειδικευμένα τμήματα και ιεραρχία του προσωπικού είναι στοιχεία γνωστά από παλαιότερα κείμενα, οι σωζόμενες πληροφορίες, όμως, είναι άνισες και αποσπασματικές. Αντίθετα, το διαθέσιμο υλικό για τον ξενώνα του Παντοκράτορα είναι συστηματικό και πλήρες. Επιτρέπει έτσι την πειστική ανασύνθεση μιας μεγάλης νοσοκομειακής μονάδας σε πλήρη λειτουργία το 1136.

Ο ξενώνας διέθετε πενήντα κλίνες, μία για κάθε ασθενή, καταμεμημένες σε πέντε τμήματα: χειρουργικό, οφθαλμολογικών και γαστρεντερικών νοσημάτων, γυναικολογικό και δύο τμήματα για άλλες ασθένειες. Για τα έκτακτα περιστατικά προβλεπόταν μία κλίνη ανά τμήμα και έξι κλίνες με ειδικά στρώματα για τους κατάκοιτους ασθενείς. Το χειμώνα λειτουργούσαν δύο θερμάστρες, δύο αποχωρητήρια ήταν στη διάθεση των ασθενών και ένα λουτρό χρησιμοποιούνταν όσες φορές την εβδομάδα έκριναν οι γιατροί ότι ήταν αναγκαίο για τη νοσηλεία. Για όλα αυτά τα επιμέρους, το Τυπικό προέβλεπε τον έγκαιρο εφοδιασμό, τη συντήρηση και την καθαριότητα. Ο ξενώνας διέθετε επίσης φαρμακείο και χώρους για το ιατρικό προσωπικό.

Στον ξενώνα απασχολούνταν πολυπληθές ιατρικό, νοσηλευτικό και λοιπό βοηθητικό προσωπικό –φαρμακοποιοί, μάγειροι, υπηρέτες και θυρωροί–, αυστηρά ιεραρχημένο ανάλογα με την ειδικότητα και τις αρμοδιότητές του. Δύο «πριμικλήριοι» γιατροί μοιράζονταν ανά μήνα τη διεύθυνση του νοσοκομείου, δηλαδή τον έλεγχο των διαγνώσεων, την παρακολούθηση της θεραπείας και τη λειτουργία των εξωτερικών ιατρείων. Οι δύο προϊστάμενοι κάθε τμήματος πλαισιώνονταν από βοηθούς, εκπαιδευόμενους γιατρούς, μαίες και νοσηλεύτριες. Τέσσερις γιατροί παρείχαν υπηρεσίες στα εξωτερικά ιατρεία και δύο είχαν την εποπτεία των νοσηλευτών. Το Τυπικό καθορίζει επιπλέον τις προαγωγές και τις κλιμακωτές αμοιβές όλων των κατηγοριών, οι οποίες ήταν λίγο υψηλότερες από τον μέσο όρο της εποχής. Οι διευθύνοντες γιατροί υπηρετούσαν στο νοσοκομείο έξι μήνες το χρόνο και είχαν –μόνον αυτοί– το δικαίωμα να ασκούν ιδιωτικά το επάγγελμά τους το υπόλοιπο διάστημα, βελτιώνοντας έτσι τις ετήσιες αποδοχές τους και χρησιμοποιώντας το κύρος που προσέδιδε η υπηρεσία τους στον ξενώνα.

Το Τυπικό του Παντοκράτορα περιγράφει ένα ορθολογικά διαρθρωμένο νοσοκομειακό ίδρυμα που παρείχε εξειδικευμένες υπηρεσίες περίθαλψης και υγιεινής στους ασθενείς, κατάλληλο περιβάλλον για τους εκπαιδευόμενους και συνθήκες λαμπρής σταδιοδρομίας στους νέους γιατρούς. Ως προς τη νοσηλευτική λειτουργία του ήταν σε αντίθεση με δύο τάσεις: τη θαυματουργική θεραπευτική των αγίων και τις αριστοκρατικές αντιλήψεις για την ιδιωτικότητα, όπως τις εκφράζει μεταξύ άλλων ο Ιωάννης Κίνναμος. Η σύλληψη του ξενώνα του Παντοκράτορα υποδεικνύει ότι η βυζαντινή κοινωνία του 12ου αιώνα ήταν έτοιμη να υποδεχθεί την τρίτη οδό που καθιστούσε επιτακτική η αναβάθμιση της ιατρικής επιστήμης και να υποστηρίξει την πρακτική εφαρμογή της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- CONSTANTELOS D., *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick/New Jersey 1968 (= Δ. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα 1986).
- , *Poverty, Society and Philanthropy*, New Rochelle-New York 1992.
- CUPANE C. / E. KISLINGER, «Xenon und Xenodocheion im sp byzantinischen Roman», *Jahrbuch der sterreichischen Byzantinistik* 36 (1986), σ. 201-206.
- DOLS M., «Insanity in Byzantine and Islamic Medicine», στο J. Scarborough (επιμ.), *Symposium on Byzantine Medicine, Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984), σ. 135-148.
- MAYPOMMATHΣ Λ., «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», στο *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1989, σ. 147-152.
- MENTZOY-ΜΕΙΜΑΡΗ Κ., «Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα μέχρι του τέλους της Εικονομαχίας», *Βυζαντινά* 11 (1982), σ. 243-308.
- MILLER T., «Byzantine Hospitals», στο J. Scarborough (επιμ.), *Symposium on Byzantine Medicine, Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984), σ. 53-63.
- , *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore / London 1985 (= *Η γέννησις του νοσοκομείου στη βυζαντινή αυτοκρατορία*, Αθήνα 1998).
- PENTOΓΑΛΟΣ Γ., «Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Λεπρόι-ανίατοι-ανάπηροι», στο Χ. Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σ. 155-169.
- PHILIPSBORN A., «Ιερά νόσος und die Spezial-Anstalt des Pantokrator-Krankenhauses», *Byzantion* 33 (1963), σ. 223-230.
- PHILIPSBORN A., «Der Fortschritt in der Entwicklung des byzantinischen Krankenhauswesens», *Byzantinische Zeitschrift* 54 (1961), σ. 338-365.
- VOLK R., *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klosterlypika*, Μόναχο 1983.
- ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ Γ., «Παροχή νοσοκομειακής περίθαλψης από τις βυζαντινές μονές κατά τον 10ο-12ο αιώνα», *Βυζαντινός Δόμος* 14 (2004-2005), σ. 171-182.

The Course of Medical Care in Byzantium

Christine G. Angelidi

The doctrine of the Church Fathers during the early centuries of the Empire infused a new, Christian concept into the Hellenistic and Roman tradition of philanthropy. Foundations functioning under the supervision of the Church and monasteries as well as various charities could efficiently meet the needs of those citizens who were sick, incurable or in great need.

Judging from fragmentary literary sources of the late fourth century, it is concluded that at least in Constantinople there was a number of nursing units, staffed with specialized personnel. The cooperation of the Patriarchate of Constantinople with the imperial court was particularly realized in the important medical institutions of the sixth and seventh centuries, which could provide specialized treatment and health services.

In spite of the reproach of the hagiographical texts as regards the effectiveness of medicine and the perpetual distrust of the aristocracy for establishments of mass hospitalization and cure, the foundation in the twelfth century of the Pantocrator Hospital testifies both the high standards of planning and function of medical institutions and the social upgrading of the medical profession.